

Strafblad 2017(3) 36 Terugvordering van de kosten van rechtsbijstand

31-07-2017

Auteur(s): Brouwer, Prof.dr.nr. D.V.A.

In het najaar zullen de eerste veroordeelden worden geconfronteerd met weer een volgende financiële sanctie. Naast een eventueel opgelegde geldboete, een toegewezen vordering benadeelde partij, een schadevergoedingsmaatregel en een voordeelsontneming, kan de veroordeelde dan worden geconfronteerd met een terugvordering van de kosten voor rechtsbijstand. In deze bijdrage bespreek ik de nieuwe terugvorderingsregeling, en zet ik kanttekeningen bij de verenigbaarheid van deze regeling met art. 6 EVRM en het recht van de Europese Unie.

1 Inleiding

Een zwakke plek in ons stelsel van gefinancierde rechtsbijstand is altijd geweest dat in beginsel alleen onderscheid wordt gemaakt tussen verdachten die onder en verdachten die boven de toevoegingsgrens¹ vallen. Deze laatste categorie verdachten wordt dan geacht alle kosten van rechtsbijstand vervolgens zelf te (kunnen) betalen – ongeacht de vraag welke verdedigingsinspanningen in hun zaak noodzakelijk zijn. Daarin wordt immers niet gedifferentieerd. Dat systeem betekent in beginsel dat een verdachte met een inkomen nog onder modaal² in ongeacht welke zaak, alle verdedigingsinspanningen zelf zal moeten betalen. Dat veel verdachten vervolgens feitelijk niet in staat zijn de voor een behoorlijke verdediging noodzakelijke kosten op te brengen, is tot op heden steeds vakkundig genegeerd of als *collateral damage* aanvaard.

De strengheid van dit systeem wordt gemitigeerd door de figuur van de ambtshalve toevoeging. Deze wordt afgegeven zodra een bevel bewaring is verleend (art. 40 Sv), en kan door de rechter worden afgegeven als een processuele verdedigingsnoodzaak bestaat (art. 41 lid 2 en 187a Sv). In de ernstigste zaken – moord, doodslag, terrorisme, verkrachting, drugs – wordt veelal voorlopige hechtenis toegepast en wordt daarom een ambtshalve toevoeging afgegeven. Dit zijn ook precies het soort zaken waarvan je moet verwachten dat daarin het meeste verdedigingswerk zal moeten worden verricht. Het effect van de ambtshalve toevoeging is dan ook dat de verdachte die niet in aanmerking komt voor gefinancierde rechtsbijstand omdat hij (net) boven de toevoegingsgrens valt (en die dus maar heel weinig geld aan zijn verdediging kan besteden) toch een behoorlijke verdediging kan krijgen. Want als hij voor zo'n zware zaak zijn advocaat zelf zou moeten betalen, dan kon hij dat niet.

Deze mitigerende factor in het systeem van gefinancierde rechtsbijstand is per 1 maart 2017 afgeschaft.

2 Terugvordering van de kosten voor gefinancierde rechtsbijstand

Op 1 maart 2017 is in werking getreden de Wet van 17 november 2016, houdende wijziging van het Wetboek van Strafvordering en enige andere wetten in verband met aanvulling van bepalingen over de verdachte, de raadsman en enkele dwangmiddelen.³ Daarbij is een nieuw lid 3 in artikel 43 Wet op de rechtsbijstand (Wrb) ingevoegd, waarvan het centrale onderdeel luidt:

'Indien een raadsman is aangewezen krachtens artikel 39, 40 of 41 van het Wetboek van Strafvordering en indien de uitspraak tegen de veroordeelde onherroepelijk is geworden, kan het bestuur het bedrag ter hoogte van de vergoeding, bedoeld in artikel 37, vorderen van de veroordeelde wiens financiële draagkracht de in artikel 34 genoemde bedragen overschrijdt.'

Artikel 43, vierde lid, Wrb bepaalt dat bij algemene maatregel van bestuur (AMvB) nadere regels kunnen worden gesteld omtrent het bepaalde in het derde lid. Zo'n AMvB is (nog) niet tot stand gekomen, en deze zal er volgens de wetsgeschiedenis ook alleen maar komen als er in de uitvoering knelpunten blijken te ontstaan die moeten worden opgelost.⁴

De artikelen 39, 40 en 41 Sv hebben betrekking op respectievelijk:

- de (piket)aanwijzing van een advocaat aan de in verzekering gestelde verdachte (art. 39 Sv);
- de aanwijzing na een bevel bewaring (art. 40 Sv);
- de aanwijzing van een raadsman aan de verdachte die uit anderen hoofde van zijn vrijheid is beroofd (art. 41 lid 1 Sv); en
- de aanwijzing door de voorzitter van het gerecht die, nadat de zaak op de terechtzitting aanhangig is gemaakt, van oordeel is dat aan een verdachte die zich in vrijheid bevindt en die geen raadsman heeft, in het belang van zijn verdediging rechtsbijstand moet worden verleend (art. 41 lid 2 Sv).

Deze aanwijzingen – en met name die van de artikelen 40 en 41 Sv – waren voorheen bekend als de 'ambtshalve toevoegingen'. Omdat dit begrip zo ingeburgerd is, zal ik in het navolgende niet de nieuwe term 'aanwijzing' gebruiken, maar blijven spreken van 'ambtshalve toevoegingen'.

De hoogte van de vergoeding bedoeld in artikel 37 Wrb die voorwerp wordt van de terugvordering is het totaal van de vergoeding die de rechtsbijstandverlener van de Raad voor Rechtsbijstand heeft ontvangen voor de bijstand aan de rechtszoekende. Dat omvat mede de omzetbelasting die over de vergoeding is verschuldigd (art. 37 lid 1 en 2 Wrb).⁵ Het kostenverhaal ziet kortom op het gehele bedrag dat door de Raad aan de rechtsbijstandverlener is uitgekeerd, inclusief de piketvergoeding, de reiskosten en de eventuele vergoedingen voor extra uren in bewerkelijke zaken.⁶

Als gezegd is een AMvB die de toepassing van deze terugvorderingsmogelijkheid nader normeert niet tot stand gekomen. Daarmee is ruim baan gegeven aan 'het bestuur' van de Raad voor Rechtsbijstand om deze terugvorderingsbevoegdheid naar eigen inzicht in te vullen. Die ruimte heeft de Raad genomen door een eigen terugvorderingsregeling te ontwikkelen. Deze is niet als zodanig gepubliceerd. Slechts via de website van de Raad voor Rechtsbijstand wordt informatie verstrekt over de toepassing die de Raad aan deze wettelijke regeling geeft.⁷ Daarnaast is op vragen van de Nederlandse Vereniging van Strafrechtadvocaten (NVSA) door de Raad aanvullende informatie verstrekt, die echter nergens is gepubliceerd. De beperkte kenbaarheid van de wijze waarop de terugvorderingsbevoegdheid daadwerkelijk zal worden uitgeoefend is op zichzelf al bezwaarlijk. Het brengt tevens met zich dat hetgeen in het navolgende wordt gerelateerd met één pennenstreek van de Raad voor Rechtsbijstand ook weer anders kan worden of achterhaald kan blijken te zijn. Het is dus oppassen geblazen.

3 De uitvoering door de Raad voor Rechtsbijstand

Wie kennisneemt van de Q&A's op de website van de Raad, kan slechts tot de conclusie komen dat de Raad de 'kan'-bepaling uit de wet uitvoert alsof het een 'moet'-bepaling betreft. De Raad zal in alle gevallen waarin een onherroepelijke veroordeling is uitgesproken overgaan tot kostenverhaal.⁸

*'Na afloop van de procesgang ontvangt de Raad voor Rechtsbijstand een bericht of er sprake is van een onherroepelijke veroordeling. In deze dossiers voert de Raad een inkomens- en vermogenstoets uit en vraagt hiervoor de financiële gegevens van de veroordeelde op bij de Belastingdienst. Het peiljaar voor deze toetsing is twee jaar vóór het moment waarop de Raad de last tot toevoeging heeft geregistreerd. De veroordeelde betaalt de kosten van rechtsbijstand zelf bij een onherroepelijke veroordeling en als zijn of haar draagkracht hoger is dan de inkomens- en vermogensgrens, als bedoeld in de Wet op de Rechtsbijstand.'*⁹

De regeling wordt door de Raad toepasselijk geacht op alle ambtshalve toevoegingen, in eerste aanleg en in hoger beroep, die ná 1 maart 2017 zijn afgegeven. De Raad omschrijft deze als 'ambtshalve toevoegingen met de codes: S010, S030, S040 en S050, eerste aanleg en hoger beroep'.¹⁰ Deze aanduidingen zijn bureaucratisch, in deze zin dat dit de codes zijn die de Raad zelf in zijn eigen werkprocessen al sinds jaar en dag aan (bepaalde) strafrechtelijke toevoegingen hecht. Zo is S010 de code voor toevoeging die ziet op een kantonrechterovertreding, S040 ziet op een zaak voor de politierechter en S050 op een MK-zaak. Deze codes onderscheiden niet naar de wettelijke grondslag waarop de toevoeging is afgegeven. Dat klemt in het geval de last tot toevoeging op de voet van artikel 187a Sv is afgegeven. Volgens deze bepaling kan de rechter-commissaris aan een verdachte die geen raadsman heeft een last tot toevoeging afgegeven als – samengevat – ten overstaan van de rechter-commissaris een verhoor plaatsvindt waarbij de raadsman van de verdachte aanwezig zou mogen zijn. De ambtshalve toevoeging ex artikel 187a Sv wordt niet genoemd in artikel 43, derde lid, Wrb – en valt daarom naar de letter van de wet buiten de terugvorderingsregeling. Desniettenstaande zal de Raad ook deze categorie ambtshalve toevoegingen in de terugvorderingsregeling betrekken.¹¹ De Raad differentieert slechts op grond van de eigen interne toevoegingscodes, en een uitgangspunt van onze democratische rechtsstaat is nu eenmaal dat de wet zich moet voegen naar de noden van de bureaucratie ...

Als de verdachte in eerste aanleg wordt vrijgesproken en later in hoger beroep toch wordt veroordeeld, worden ook de kosten voor de eerste aanleg verhaald. Er geldt geen uitzondering op de regeling kostenverhaal als de verdachte wordt vrijgesproken voor de belangrijkste feiten en de uiteindelijke veroordeling slechts ziet op een klein of ondergeschikt feit.¹²

Van belang is met name hoe invulling wordt gegeven aan het in artikel 43, derde lid, Wrb opgenomen criterium dat de 'financiële draagkracht de in artikel 34 genoemde bedragen overschrijdt'. Via artikel 34a Wrb (dat in art. 43 lid 3 Wrb van overeenkomstige toepassing is verklaard) zijn daarvoor de inkomensgegevens in het peiljaar bepalend. Artikel 1 Wrb definieert het peiljaar als het tweede kalenderjaar dat voorafgaat aan het kalenderjaar waarin de aanvraag om een toevoeging wordt gedaan.

De minister meldt in de nota naar aanleiding van het verslag:¹³

'Omdat aan een ambtshalve toevoeging geen aanvraag voorafgaat, zal in de uitvoering worden aangesloten bij het moment dat het meest met het moment van aanvraag vergelijkbaar is, namelijk het moment waarop de last tot ambtshalve toevoeging is gegeven.'

Op verzoek van de rechtszoekende kan het peiljaar worden verlegd naar het jaar waarop de toevoeging is afgegeven als sprake is van een terugval in inkomen of vermogen (art. 34c Wrb). De inkomens- en vermogenspositie van de veroordeelde in het jaar waarin de beslissing tot terugvordering wordt genomen is niet relevant.¹⁴

Indien in het peiljaar het fiscaal inkomen hoger is dan € 26.400,= of het heffingsvrij vermogen hoger is dan € 21.330,=, worden de kosten voor rechtsbijstand die door de Raad aan de rechtsbijstandverlener zijn betaald teruggevorderd, ongeacht het bedrag waarop die kosten belopen. Bij gebreke van volledige betaling kan het bestuur het bedrag invorderen bij dwangbevel.

Het gekozen meetmoment leidt tot allerhande willekeurige en nauwelijks te rechtvaardigen verschillen in behandeling. Neem het voorbeeld van een verdachte die wordt aangehouden op verdenking van bijvoorbeeld moord. Bepalend voor de vraag of de kosten van rechtsbijstand zullen worden teruggevorderd is (na een peiljaarverlegging) het inkomen van de verdachte in het jaar waarin hij een ambtshalve toevoeging heeft gekregen. Dat is (nu nog)¹⁵ het jaar waarin de verdachte in bewaring is gesteld. Als de verdachte in de herfst van dat jaar wordt aangehouden, heeft hij in het lopende jaar mogelijk meer dan € 26.400,= verdiend, en worden na een veroordeling de kosten van rechtsbijstand op hem verhaald. Wordt hij echter in het voorjaar aangehouden, dan zal hij dit bedrag waarschijnlijk nog niet bij elkaar hebben verdiend, en procedeert hij dus kosteloos.

Als we het in een notendop proberen samen te vatten, dan is de conclusie dat met de nieuwe regeling het systeem van ambtshalve toevoegingen eigenlijk is vervangen door een systeem van ambtshalve *bevoorschotting*. Een ambtshalve toevoeging betekent niet meer dat de verdachte kosteloos procedeert. Hij blijkt alleen nog maar kosteloos te hebben geprocedeerd als hij wordt vrijgesproken, dan wel in het geval na een veroordeling blijkt dat hij (op grond van zijn inkomens- en vermogenspositie in het peiljaar) op het moment van het verstrekken van de ambtshalve toevoeging ook in aanmerking had kunnen komen voor een toevoeging op verzoek. Dit is een fundamentele wijziging in de uitgangspunten die aan het stelsel van gefinancierde rechtsbijstand ten grondslag liggen, waarvan het belang nauwelijks kan worden

overschat. De ernst van de verdenking, het gewicht van de zaak, het idee dat sommige beschuldigingen zo ernstig zijn dat het een eis van elementaire rechtvaardigheid is dat de verdachte kosteloos rechtsbijstand krijgt om zijn recht op een eerlijk proces te effectueren, het zelfstandige belang van een goede rechtsbedeling, de vraag welke kosten voor de verdachte redelijkerwijs te dragen zijn, het telt allemaal niet meer mee als de verdachte in het peiljaar meer dan € 26.400,= heeft verdiend. En dat voor een bezuinigingsmaatregel waarvan de jaarlijkse opbrengst wordt geschat op een luttele € 1,7 miljoen.¹⁶

4 Keuzestress voor de verdachte, dilemma voor de raadsman

Als gezegd ziet de terugvordering op het gehele bedrag dat door de Raad aan de rechtsbijstandverlener is uitgekeerd, inclusief eventuele vergoedingen voor reiskosten en extra uren in bewerkelijke zaken. Met name in dat laatste geval is er geen maximum aan het bedrag waarop de kosten voor rechtsbijstand kunnen uitkomen.¹⁷ Immers, afhankelijk van de complexiteit en omvang van de zaak worden aanvullende verzoeken om extra uren aan de zaak te mogen besteden door de Raad voor Rechtsbijstand (al dan niet) goedgekeurd. Dat betekent dat de kosten voor de raadsman gemakkelijk kunnen oplopen tot tienduizenden euro's per instantie. In zogenoemde megazaken belopen die kosten per instantie soms honderdduizenden euro's.¹⁸ Als vuistregel geldt daarom: hoe zwaarder de zaak, hoe omvangrijker de noodzakelijke rechtsbijstand en hoe hoger dus het bedrag dat op de veroordeelde wordt verhaald.

In de wetsgeschiedenis is gesproken over de omvang van de bedragen die met de terugvordering zouden zijn gemoeid. De minister heeft daarbij getallen over het jaar 2012 aangedragen. 78% van de vergoedingen die in dat jaar zijn vastgesteld had volgens de minister betrekking op bedragen van € 2000,= of minder.¹⁹ De keerzijde is dan, zo kunnen wij afleiden, dat in 2012 ruim 20% van de vaststellingen boven de € 2000,= uitkwam, waarbij onbekend is welk percentage boven – bijvoorbeeld – € 50.000,= of € 100.000,= uitkwam. In deze categorie kan de terugvorderingsregeling dan ook op zeer omvangrijke bedragen betrekking hebben – en dus zwaarwegende financiële consequenties hebben voor de veroordeelde.

De verdachte kan al bij de afgifte van de ambtshalve toevoeging zelf een inkomensverklaring aanvragen, 'waaruit blijkt of het inkomen en vermogen hoger zijn dan is toegestaan'.²⁰ Langs die weg krijgt de verdachte dus aan het begin van zijn proces duidelijkheid over de vraag of hij in geval van onherroepelijke veroordeling alle kosten van zijn verdediging zal hebben terug te betalen. Indien dit het geval is, legt de wetenschap dat hij bij een veroordeling de financiële consequenties zal ervaren, bij hem de vraag neer welke bijstand hij zijn ambtshalve toegevoegde advocaat moet laten bieden. De vanzelfsprekendheid van dit gevolg blijkt ook uit een van de Q&A's die de Raad voor Rechtsbijstand op zijn website heeft geplaatst.²¹

Vraag

Moet de advocaat voor een aanvraag extra uren in een zaak waarin een last is verstrekt op voorhand toestemming vragen aan de cliënt? Het is immers de cliënt die, als hij veroordeeld wordt, daardoor een hogere vergoeding aan de Raad moet terugbetalen?

Antwoord

Het is verstandig uw cliënt voorafgoed te informeren over de regeling, de mogelijke financiële gevolgen en dus ook over de consequenties als er extra uren worden aangevraagd.'

In de inleiding wees ik al op de zwakke plek in ons stelsel van gefinancierde rechtsbijstand. Alle verdachten die boven de toevoegingsgrens vallen, worden geacht alle kosten van rechtsbijstand zelf te kunnen betalen, ongeacht de vraag wat feitelijk hun inkomen is en ongeacht welke verdedigingsinspanningen in hun zaak noodzakelijk zijn. De mitigerende factor die vervolgens noodzakelijk is om in de zaken waarin voor een behoorlijke verdediging véél inspanningen moeten worden verricht toch te waarborgen dat de verdachte adequaat wordt verdedigd en dus een eerlijk proces krijgt, bestond in de ambtshalve toevoeging. Want als hij voor zo'n zaak zijn advocaat zelf zou moeten betalen, dan kon de verdachte dat niet.

Door de terugvorderingsregeling verdwijnt deze mitigerende factor. Immers, door de wetenschap dat de kosten voor rechtsbijstand zullen worden teruggevorderd, wordt de verdachte voor de afweging geplaatst of hij deze kosten kan en wil dragen in het geval hij (voor enig onderdeel van de tenlastelegging) veroordeeld mocht worden. Het wrange is daarbij dat naarmate de zaak zwaarder is, en er dus meer voor de verdachte op het spel staat, behoorlijke rechtsbijstand veelal vereist dat de advocaat meer uren aan de zaak besteedt. Zo dreigen juist in de zaken waar de hoogste sancties op het spel staan, voor de verdachte ook de zwaarste financiële consequenties. Juist in de zwaarste zaken zal een deel van de verdachten dan ook tot de slotsom (moeten) komen dat zij (bijvoorbeeld met een modaal inkomen van € 35.000,=) een terugvordering van de te verwachten kosten van rechtsbijstand (€ 50.000,=?, € 150.000,=?) niet kunnen dragen, en dat zij daarom geheel of gedeeltelijk zullen moeten afzien van rechtsbijstand.

Voor deze gevallen geldt dat het voortaan van de financiële risico-inschatting en *risk appetite* van de verdachte afhangt of en in welke mate hij gebruik kan of wil maken van de hem ambtshalve toegevoegde raadsman. In elk geval zal de verdachte ter zake een keuze hebben te maken. In het verlengde daarvan ligt dan weer dat de keuze van de verdachte dus kan inhouden dat de toegevoegde advocaat de instructie krijgt om überhaupt geen rechtsbijstand te verlenen. Een schijnbaar minder verstrekkende keuze zou zijn om geen extra uren aan te vragen of om bepaalde voor de verdediging noodzakelijke of wenselijke inspanningen en werkzaamheden toch maar achterwege te laten. Deze uitkomsten zijn allemaal het noodzakelijke en kennelijk door de wetgever ook aanvaarde gevolg van de introductie van de terugvorderingsmaatregel. Inmiddels moet op grond van uitspraken van de toenmalige staatssecretaris van Veiligheid en Justitie mr. F. Teeven ('Als je aan een advocaat niet al te veel tijd geeft oman een verdachte te besteden, dan wordt het ook niet zo veel, die verdediging')²² zelfs worden aangenomen dat deze uitkomst door de wetgever is *beoogd*.

Maar waar staat de toegevoegde raadsman, als zijn cliënt hem voorhoudt dat hij het financiële risico van een optimale verdediging niet kan of wil dragen? In betalende zaken is de verhouding tussen advocaat en cliënt relatief eenvoudig: de cliënt betaalt, en bepaalt dan ook welke werkzaamheden de advocaat in de zaak mag verrichten. Het staat de raadsman tuchtrechtelijk niet vrij om meer kosten te maken dan waarvoor zijn cliënt hem toestemming heeft gegeven. Is de advocaat van mening dat hij door de cliënt te veel wordt beperkt, zodat hij

daardoor niet in staat is om de in zijn ogen minimaal noodzakelijke werkzaamheden te verrichten om het door de cliënt geëxpliciteerde doel te bereiken, dan moet hij zich terugtrekken.

Er is geen aanleiding om van dit basispatroon af te wijken waar het toevoegingszaken betreft. Omdat de cliënt uiteindelijk degene is die het financiële risico draagt, zal de raadsman in beginsel hebben te aanvaarden dat de cliënt hem beperkt in het verrichten van de werkzaamheden die de raadsman dienstig acht voor de verdediging. Maar de omstandigheid dat de raadsman van overheidswege is toegevoegd, compliceert de vergelijking. Artikel 24, vierde lid, Wrb bepaalt dat de rechtsbijstandverlener verplicht is de nodige rechtsbijstand te verlenen zolang de toevoeging niet is gewijzigd of ingetrokken. Artikel 33, derde lid, Wrb bepaalt daarbij dat de toegevoegde rechtsbijstandverlener zich na beëindiging of intrekking van de toevoeging aan de zaak kan onttrekken – en dus niet eerder.

Zolang de toevoeging niet is ingetrokken, kan de toegevoegde raadsman zich dus niet onttrekken en is hij verplicht de nodige bijstand te leveren. Maar wat dan precies die ‘nodige bijstand’ inhoudt, dat wordt uit de aard der zaak niet bepaald door de wet of door de Raad voor Rechtsbijstand, maar door de verdediging. In die afweging zijn de financiële overwegingen van de verdachte tuchtrechtelijk van doorslaggevend gewicht. Anders dan in sommige buitenlandse stelsels, heeft de raadsman in het Nederlandse stelsel immers geen verplichting of verantwoordelijkheid jegens de rechterlijke autoriteiten (laat staan jegens de Raad voor Rechtsbijstand) om de verdediging op een bepaalde wijze, of met een bepaalde grondigheid of uitputtendheid, te voeren. De raadsman is in Nederland géén *officer of the court*.

Ook is mogelijk dat de verdachte zijn ambtshalve toegevoegde raadsman ontslaat, om langs die weg zeker te stellen dat er geen kosten worden gemaakt. In dat geval lost de regeling van artikel 41, tweede lid, Sv (op grond waarvan de voorzitter van het gerecht aan een verdachte in het belang van zijn verdediging een raadsman kan doen toevoegen) ook niets op. Ook daarmee kan immers niet worden afgedwongen dat de verdachte de raadsman werkzaamheden laat verrichten. Zelfs de zittingsrechter kan dus niet bewerkstelligen dat de verdachte die ter berechting voor hem verschijnt van de minimaal noodzakelijke rechtsbijstand is voorzien.

Reeds nu wordt binnen de strafrechtadvocatuur gesproken over de noodzaak om andere vormen van rechtsbijstand aan te bieden voor verdachten die in zware zaken uit kostenoverwegingen slechts minimale of alleen de hoogst noodzakelijke rechtsbijstand willen ontvangen. Voor die gevallen is voorstelbaar dat de advocaat slechts een coachende rol gaat vervullen: de advocaat gaat niet naar getuigenverhoren, maar coacht in een aantal gesprekken de verdachte, die vervolgens zélf getuigen gaat horen bij de rechter-commissaris. De raadsman gaat niet naar zittingen, schrijft en houdt geen pleidooi, maar geeft de verdachte juridische voorlichting en tips, zodat de verdachte zelf zijn eigen pleidooi kan houden. Zo’n procesopstelling van de verdachte en zijn raadsman is zonder meer legitiem, omdat zij rechtstreeks voortvloeit uit de keuze die door de terugvorderingsmaatregel aan de verdachte wordt opgedrongen. De raadsman kan immers niet door de rechter of de Staat worden gedwongen om méér tijd te besteden aan de zaak – en dus méér kosten te maken – dan de verdachte hem toestaat te maken. De consequenties voor de efficiency van het proces en de kwaliteit van het rechterlijke oordeel laten zich raden. De zittingsrechter en de rechter-commissaris zullen juist in de zwaardere zaken vaker te maken krijgen met verdachten die met enige juridische coaching zélf procederen. In zulke gevallen zal de communicatie, afstemming, coördinatie en regie meer inspanningen van de rechter eisen – ervan uitgaande dat de rechter zich ook in die zaken nog verantwoordelijk voelt voor het bereiken van de juiste (bewijs)beslissing. Het is immers nog maar de vraag hoe de rechter zal reageren op een verdachte die formeel wel een raadsman heeft, maar deze verbiedt voor hem te werken.

Een andere complicerende factor heeft te maken met de communicatieve waarde van het optreden van de raadsman. De raadsman die door de financiële positie van zijn cliënt niet in staat is om een adequate verdediging te voeren, is wat mij betreft verplicht om die beperkingen ook breed aan andere procesdeelnemers te communiceren. Dat kan bij brief of in een processtuk, maar dat kan onder omstandigheden even goed of beter door – uiteraard in overleg met de cliënt – aangekondigd weg te blijven bij zittingen, verhoren of regiebijeenkomsten. Het zal in de toekomst vóórkomen dat een verdachte van – bijvoorbeeld – een dubbele moord die stelt onschuldig te zijn, uit angst voor de financiële consequenties zijn raadsman beperkt om noodzakelijke werkzaamheden te verrichten. In dat geval is het mede de taak van de raadsman om te voorkomen dat de rechter, de andere procespartijen en de samenleving als geheel denken te kunnen acteren op de onjuiste premisse dat deze verdachte, enkel omdat hem ambtshalve een raadsman is toegevoegd, adequate rechtsbijstand – en dus een eerlijk proces – heeft gekregen. Het gevaar voor de verdachte is in dit soort gevallen immers dat het optreden van zijn raadsman een fundamenteel oneerlijke rechtsgang legitimeert. In dat licht is het onder omstandigheden dan ook te verkiezen om de tekortschietende bijstand te illustreren door een afwezige raadsman – en kan het dus in het belang van de cliënt zijn om zonder raadsman te procederen.

5 Het recht op een eerlijk proces en de jurisprudentie van het EHRM

Artikel 6, derde lid, aanhef en onder c, EVRM houdt in dat de verdachte het recht heeft:

‘(...) zich zelf te verdedigen of daarbij de bijstand te hebben van een raadsman naar eigen keuze of, indien hij niet over voldoende middelen beschikt om een raadsman te bekostigen, kosteloos door een toegevoegd advocaat te kunnen worden bijgestaan, indien de belangen van een behoorlijke rechtspleging dit eisen.’

In de wetsgeschiedenis is de vraag of de voorgestelde terugvorderingsregeling verenigbaar is met dit deelrecht van het recht op een eerlijk proces gesteld noch beantwoord. Die vraag verdient echter wél aandacht.

Vaste rechtspraak van het EHRM is dat bij de afweging of in het belang van een goede rechtsbedeling vereist is dat een beschuldigde wordt voorzien van kosteloze rechtsbijstand, gekeken moet worden naar de ernst van het delict, het gewicht van de mogelijke straf en de complexiteit van de zaak.²³ In de zaak Quaranta tegen Zwitserland was de maximumstraf voor het delict waarvoor klager terechtstond drie jaar gevangenisstraf. Deze enkele omstandigheid had moeten leiden tot het verstrekken van kosteloze rechtsbijstand *‘by reason of the mere fact that so much was at stake’*.²⁴ Niet van belang is dat redelijkerwijs te verwachten valt dat een verdachte feitelijk en uiteindelijk niet de wettelijke maximale straf zal worden opgelegd maar een lagere.²⁵ In de zaak Mikhaylova²⁶ moest klaagster terechtstaan voor twee als administratieve overtredingen aangeduide feiten. Haar verzoek om bij de zittingen kosteloze rechtsbijstand te krijgen werd afgewezen. Voor één van deze feiten kon als maximumstraf vijftien dagen administratieve hechtenis worden opgelegd, de maximumstraf voor het andere feit was een administratieve boete van duizend roebel.²⁷ Concreet werden aan Mikhaylova twee boetes opgelegd van elk vijfhonderd roebel, een

bedrag dat toen overeenkwam met (tweemaal) circa € 14,=²⁸ Het EHRM herhaalt dat:

'(...) where deprivation of liberty is at stake, the interests of justice in principle call for legal representation, and if the defendant cannot pay for it himself public funds must be made available.'

Met een maximale strafbedreiging van vijftien dagen administratieve hechtenis:²⁹

'(...) a lot was at stake for the applicant [...] [T]he gravity of the penalty suffices for the Court to conclude that the applicant should have been given legal assistance free of charge since the "interests of justice" so required.'

Rechtsbijstand moet dus in beginsel worden verzekerd in elke zaak waar vrijheidsbenemende straffen kunnen worden opgelegd.³⁰

De zaken waarin in Nederland een ambtshalve toevoeging wordt verstrekt, zijn – zo kan veilig worden aangenomen – zonder uitzondering zaken waarin vrijheidsbenemende straffen kunnen worden opgelegd. Voor deze zaken dient dan ook kosteloze rechtsbijstand beschikbaar te worden gesteld, indien de verdachte niet over voldoende middelen beschikt om zelf een raadsman te bekostigen. Dat gebeurt langs de weg van de ambtshalve toevoeging.

Er is jurisprudentie van het EHRM die ziet op de vraag of na afloop van een strafzaak de kosten voor rechtsbijstand op de veroordeelde mogen worden verhaald. De centrale uitspraak in dat verband is de zaak Croissant tegen Duitsland.³¹ In deze zaak werd de veroordeelde aangeslagen voor een bedrag van DM 253.246,16, waarvan DM 218.863,17 bestond uit de kosten die de Staat had gemaakt voor de drie advocaten die in het belang van een goede rechtsbedeling aan de verdachte waren toegewezen. Croissant beklagde zich in Straatsburg tegen onder andere deze terugvorderingsmaatregel. Het EHRM overweegt:³²

'Under German law, [...] a convicted person is in principle always bound to pay the fees and disbursements of his court-appointed lawyers, this being held to be a normal consequence of the conviction. It is only in the enforcement procedure that follows the final judgment that the financial situation of the convicted person plays a role; in this respect, it is immaterial whether he had sufficient means during the trial, only his situation after the conviction being relevant.'

36. *Such a system would not be compatible with Article 6 of the Convention if it adversely affected the fairness of the proceedings. However, it cannot be said that the system generally produces such a result or did so in the present case. As already stated, the appointment of the three defence counsel was compatible with the requirements of Article 6. Accordingly, it is not incompatible with that provision that the applicant is liable to pay their fees. The national courts were entitled to consider it necessary to appoint them and the amounts claimed for them are not excessive.*

37. *Finally, it is not necessary to decide the question whether, under a system like the German one, it would be compatible with Article 6 para. 3 (c) of the Convention for the State to continue to seek full or partial reimbursement of expenses after the convicted person has established, in the enforcement proceedings, that he lacks sufficient means to bear the costs of his defence. In this respect, the Government noted that, in accordance with the standard practice followed in the Land of Baden-Württemberg, a costs debtor who has a source of income will be granted a remission of costs only after he has made some payment towards them; where the costs are high, the greater part of them will often be remitted. [...] [T]here is no reason to doubt that, should the applicant be able to establish that he cannot afford to pay the entire amount, the relevant legislation and practice will be applied.'*

Voor de Duitse terugvorderingsregeling is bepalend de inkomens- en vermogenspositie op het tijdstip van de terugvorderingsbeslissing. Daarin verschilt zij van de Nederlandse regeling, die immers slechts de financiële stand van zaken in het peiljaar in ogenschouw neemt. Dat meetmoment kan gemakkelijk meerdere jaren vóór het tijdstip van de terugvorderingsbeslissing liggen. Dat in de tussentijdse periode de financiële situatie van de veroordeelde drastisch kan zijn verslechterd – bijvoorbeeld omdat hij als gevolg van detentie zijn baan en zijn woning is kwijtgeraakt en wellicht ook nog schulden heeft opgelopen, mogelijk bestaande in een toegewezen vordering benadeelde partij en een ontnemingsvordering – is niet een besef dat bij de Nederlandse wetgever is opgekomen.³³ Voorts is van belang dat het EHRM uitdrukkelijk meeweegt dat in de Duitse uitvoeringspraktijk zeer ruimhartig gebruik wordt gemaakt van betalingsregelingen en dat bij hoge kosten het grootste deel daarvan veelal wordt kwijtgescholden (*'where the costs are high, the greater part of them will often be remitted'*). De Duitse soep wordt dus niet zo heet gegeten. Dat kan echter niet gezegd worden van de Nederlandse regeling. Een uitvoeringspraktijk heeft zich nog niet ontwikkeld, maar er is geen enkele aanleiding te veronderstellen dat de Raad voor Rechtsbijstand een kwijtscheldingsbeleid zal hanteren. Ook in de parlementaire gedachtewisseling zijn voor matiging geen aanknopingspunten te vinden.

Deze verschillen tussen de Duitse situatie – waarin het EHRM oordeelde dat de terugvordering niet in strijd kwam met artikel 6 EVRM – en de huidige Nederlandse zijn allerminst triviaal. Het EHRM heeft uitdrukkelijk *niet* de vraag willen beantwoorden of het voortzetten van een terugvorderingsactie verenigbaar is met artikel 6 EVRM als de betrokkene heeft aangetoond dat hij op het moment van terugvorderen niet over voldoende middelen beschikt om de kosten die voor rechtsbijstand zijn gemaakt te betalen. Het EHRM merkt evenmin zonder reden op dat een terugvorderingsregeling onverenigbaar is met artikel 6 EVRM *'if it adversely affected the fairness of the proceedings'*.

Uit latere uitspraken van het EHRM kan blijken dat de hoogte van het teruggevorderde bedrag en de vraag of de veroordeelde in staat kan worden geacht dat bedrag te betalen, belangrijke toetsstenen zijn voor de vraag of terugvordering verenigbaar is met artikel 6 EVRM.³⁴ Op beide componenten kan de Nederlandse regeling in een concreet geval tekortschieten. Een terugvordering die € 1000,= of € 2000,= bedraagt, terwijl de veroordeelde op dat moment een redelijk inkomen heeft (en niet al te zeer wordt bezwaard door andere nog aan de Staat te betalen geldbedragen samenhangend met de strafzaak), zal niet snel in strijd komen met artikel 6 EVRM. Maar een terugvordering (bij dwangbevel) van € 200.000,=, terwijl de veroordeelde gedetineerd is en dat voorlopig ook zal blijven, is dan bepaald problematisch.

Zie ik het goed, dan zien de klachten die tot dusverre aan het EHRM zijn voorgelegd alleen op de eigenlijke terugvorderingsbeslissing. Klachten die inhouden dat wetenschap van een latere terugvordering de verdachte beperkt in zijn verdedigingsrechten in de eigenlijke strafzaak lijken nog niet aan het EHRM voorgelegd. De Nederlandse regeling geeft daar echter alle aanleiding toe.

Vaste rechtspraak van het EHRM is dat de enkele benoeming van een raadsman onvoldoende is om het recht op rechtsbijstand van artikel 6, derde lid, onder c, EVRM 'practical and effective' te laten zijn.³⁵ De verdachte die al aan het begin van zijn proces zekerheid heeft dat hij in geval van onherroepelijke veroordeling de kosten van zijn verdediging integraal zal hebben terug te betalen, zal mogelijk uit kostenoverwegingen zijn raadsman ervan weerhouden om datgene te doen wat deze uit hoofde van een effectieve verdediging noodzakelijk acht. Daarmee wordt tot op zekere hoogte afbreuk gedaan aan het recht van artikel 6, derde lid, onder c, EVRM om:

'(...) kosteloos door een toegevoegd advocaat te kunnen worden bijgestaan, indien de belangen van een behoorlijke rechtspleging dit eisen.'

Door de wetenschap dat de verdachte – ongeacht zijn latere financiële positie – de kosten voor rechtsbijstand via een terugvordering zelf zal moeten dragen, is de aangeboden kosteloze rechtsbijstand allerminst kosteloos. De terugvorderingsregeling heeft daarmee een *chilling effect* op de vrijheid van de verdachte om zijn recht op een eerlijk proces – wat nu juist door de 'kosteloze' rechtsbijstand moet worden verwerkelijkt – daadwerkelijk te effectueren. Dit *chilling effect* is – naar wij zagen – groter naar de mate waarin de zaak waarin de verdachte is betrokken zwaarder, groter of omvangrijker is en de noodzaak voor effectieve verdediging dus ook prangender is. Als de verdachte in een serieuze zaak dan daadwerkelijk uit financiële overwegingen afziet van het ten volle effectueren van zijn recht op rechtsbijstand, wordt afbreuk gedaan aan het recht van de verdachte op een eerlijk proces en ligt een op artikel 6 EVRM gebaseerde klacht voor de hand.

6 Europese wetgeving

Maar niet alleen in het licht van het EHRM is de nieuwe nationale terugvorderingsregeling problematisch. Zij lijkt ook moeilijk te verenigen met de verplichtingen die op grond van Europese regelgeving op Nederland rusten.

Artikel 3, eerste lid, Richtlijn nr. 2013/48/EU betreffende het recht op toegang tot een advocaat in strafprocedures bepaalt dat de lidstaten ervoor dienen te zorgen:

'(...) dat verdachten of beklagden recht hebben op toegang tot een advocaat, op een zodanig moment en op zodanige wijze dat de betrokken personen hun rechten van verdediging in de praktijk daadwerkelijk kunnen uitoefenen.'

Artikel 4, eerste lid, Richtlijn nr. 2016/1919/EU betreffende rechtsbijstand voor verdachten en beklagden in strafprocedures en voor gezochte personen in procedures ter uitvoering van een Europees aanhoudingsbevel houdt in:

'De lidstaten zorgen ervoor dat verdachten en beklagden die onvoldoende middelen hebben om voor de bijstand van een advocaat te betalen, het recht op rechtsbijstand kunnen uitoefenen wanneer de belangen van een behoorlijke rechtspleging dit eisen.'

Bij de uitleg van deze en andere EU-richtlijnen moet rekening worden gehouden met het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie.³⁶ De bepalingen van het Handvest zijn van toepassing waar het EU-recht wordt geïmplementeerd of uitgevoerd.³⁷

Artikel 48, tweede lid, Handvest houdt in dat:

'(...) aan eenieder tegen wie een vervolging is ingesteld, de eerbiediging van de rechten van de verdediging [wordt] gegarandeerd.'

De Toelichting op artikel 48 Handvest houdt in:³⁸

'Artikel 48 is hetzelfde als artikel 6, leden 2 en 3, van het EVRM.'

Artikel 52 Handvest bepaalt ten slotte:

'Voor zover dit Handvest rechten bevat die corresponderen met rechten welke zijn gegarandeerd door het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, zijn de inhoud en reikwijdte ervan dezelfde als die welke er door genoemd verdrag aan worden toegekend.'

De lidstaten zijn kortom krachtens Unierecht – want over de band van artikel 48 juncto artikel 52 Handvest – gehouden om artikel 6 EVRM in acht te nemen bij de implementatie en uitleg van Richtlijn nr. 2013/48/EU, Richtlijn nr. 2016/1919/EU en aanverwante richtlijnen.³⁹

Een op artikel 6 EVRM gebaseerde klacht kan dus ook worden verwerkt in een redenering die inhoudt dat de Nederlandse terugvorderingsregeling onverenigbaar is met artikel 4, eerste lid, Richtlijn nr. 2016/1919/EU, dan wel dat Nederland in een concrete zaak⁴⁰ in strijd met de op Nederland rustende verplichtingen heeft verzuimd te bewerkstelligen dat de verdachte het hem krachtens EU-recht toekomende recht op rechtsbijstand (voldoende effectief) heeft kunnen uitoefenen. Onder omstandigheden lijkt het stellen van prejudiciële vragen aan het Hof van Justitie dan ook aangewezen.

7 Besluit

De terugvorderingsregeling kan verdachten aan wie een ambtshalve toevoeging is verleend voor onmogelijke keuzes plaatsen. Voor de raadsman of -vrouw die zo'n verdachte bijstaat, is nu de eerste verplichting om hem voldoende voor te lichten over de consequenties van zijn keuzes, zowel in financiële zin als voor wat betreft de gevolgen voor de mogelijke uitkomst van de strafzaak. De raadsman zal zo veel mogelijk met behulp van gedifferentieerde scenario's en daarbij behorende begrotingen de keuze van de cliënt moeten voorbereiden en ondersteunen. Een tweede functie van die keuzeondersteunende arbeid is dat aan de hand van deze scenario's en bijbehorende begrotingen verderop in de procedure kan worden aangetoond welke inhoudelijk noodzakelijke verdedigingsinspanningen werden overwogen, maar vervolgens om financiële redenen werden nagelaten. Welke onderdelen van het dossier zijn *niet* gelezen, welke getuigen zijn *niet* gehoord, welke zittingen zijn *niet* door de raadsman bijgewoond, welke verweren zijn *niet* uitgewerkt, welke deskundigen zijn *niet* aangezocht of gehoord, omdat de verdachte de daarmee gepaard gaande rekening niet op zich kon nemen? Zo'n overzicht is noodzakelijk om bij de

Nederlandse zittingsrechter, in Straatsburg en in Luxemburg feitelijk te onderbouwen waaruit de schending van het recht op een eerlijk proces in de voorliggende zaak precies heeft bestaan. De noodzakelijke verdedigingswerkzaamheden die enkel om financiële redenen niet zijn verricht in een zaak waarin door een verleende ambtshalve toevoeging zogenaamd kosteloze rechtsbijstand werd gegarandeerd, vormen samen een lijst van schande, die in alle daarvoor geëigende gremia voor de voeten van de Nederlandse rechtsstaat moet worden geworpen.

Prof. dr. mr. D.V.A. Brouwer

is advocaat bij Solitt in Den Haag en bijzonder hoogleraar Verdediging in Strafzaken aan de Universiteit Maastricht

VOETNOTEN

- 1) Een fiscaal inkomen van € 26.400,= of heffingsvrij vermogen van € 21.330,=.
- 2) Een modaal inkomen is ca. € 35.000,= per jaar.
- 3) *Stb.* 2016, 476.
- 4) *Kamerstukken II* 2014/15, 34159, 3, p. 32.
- 5) Zo ook de MvT: *Kamerstukken II* 2014/15, 34159, 3, p. 32-33.
- 6) *Kamerstukken II* 2015/16, 34159, 6, p. 26.
- 7) www.rvr.org/nieuws/2017/februari/per-1-maart-maatregel-kostenverhaal-draagkrachtig-veroordeelden.html;
www.rvr.org/nieuws/advocaten/2017/maart/veel-gestelde-vragen-en-antwoorden-verhaal-kosten-rechtsbijstand-op-draagkrachtige-onherroepelijk-veroordeelden.html.
- 8) Dit beleidsuitgangspunt lijkt ook besloten te liggen in de wetsgeschiedenis, nu daarin slechts een zeer beperkte uitzondering voor het verhaal wordt benoemd: 'Het nieuwe artikel 43, derde lid, Wrb verplicht de raad voor rechtsbijstand niet in alle gevallen waarin sprake is van een onherroepelijke veroordeling de kosten te verhalen. In de rede ligt dat wordt afgezien van verhaal indien de verdachte weliswaar onherroepelijk is veroordeeld, maar hem geen straf is opgelegd' (*Kamerstukken II* 2015/16, 34159, 6, p. 26).
- 9) www.rvr.org/nieuws/2017/februari/per-1-maart-maatregel-kostenverhaal-draagkrachtig-veroordeelden.html.
- 10) www.rvr.org/nieuws/advocaten/2017/maart/veel-gestelde-vragen-en-antwoorden-verhaal-kosten-rechtsbijstand-op-draagkrachtige-onherroepelijk-veroordeelden.html.
- 11) Volgens mondelinge mededelingen van contactpersonen van de Raad gedaan jegens functionarissen van de NVSA.
- 12) www.rvr.org/nieuws/advocaten/2017/maart/veel-gestelde-vragen-en-antwoorden-verhaal-kosten-rechtsbijstand-op-draagkrachtige-onherroepelijk-veroordeelden.html.
- 13) *Kamerstukken II* 2015/16, 34159, 6, p. 6.
- 14) *Ibidem*.
- 15) Ook dit staat op de helling, zie het voorstel voor de Wet duurzaamstelsel rechtsbijstand. Bespreking van de verdere afbraak van het systeem die daarin wordt voorgesteld gaat het bestek van deze bijdrage echter te buiten.
- 16) *Kamerstukken II* 2015/16, 34159, 6, p. 22.
- 17) *Kamerstukken II* 2015/16, 34159, 6, p. 26.
- 18) Auteur dezes is raadsman van een verdachte in een zaak die door justitie wordt getypeerd als een complexe beleggingsfraude met een schadebedrag van ca. € 250 miljoen. De zaak is nog niet inhoudelijk behandeld door de rechtbank. De kosten voor rechtsbijstand voor alleen deze – en niet eens de bewerkelijkste! – verdachte zullen voor alleen de eerste aanleg al ruim boven de € 300.000,= uitkomen.
- 19) *Kamerstukken II* 2015/16, 34159, 6, p. 21. Het is mij overigens niet duidelijk of dat uitsluitend vaststellingen zijn die op gehele toevoegingen betrekking hebben, of dat het hier ook deelvaststellingen betreft, die slechts betrekking hebben op een pluk 'extra uren'.
- 20) www.rvr.org/nieuws/advocaten/2017/maart/veel-gestelde-vragen-en-antwoorden-verhaal-kosten-rechtsbijstand-op-draagkrachtige-onherroepelijk-veroordeelden.html.
- 21) www.rvr.org/nieuws/advocaten/2017/maart/veel-gestelde-vragen-en-antwoorden-verhaal-kosten-rechtsbijstand-op-draagkrachtige-onherroepelijk-veroordeelden.html.

- 22) H. Beunders, 'De emotionalisering van het strafrecht 3. Onrust en botte bijlen', *De Groene Amsterdammer* 16 mei 2017.
- 23) EHRM 14 april 2003, nr. 26891/95 (*Lagerblom/Sweden*), par. 51, met een verwijzing naar EHRM 4 mei 1991, nr. 12744/87 (*Quaranta/Switzerland*) en Grand Chamber 10 juni 1996, nr. 19380/92 (*Benham/the United Kingdom*).
- 24) *Quaranta*, par. 33.
- 25) J. van de Velde, in: A.W. Heringa & J.G.C. Schokkenbroek, *EVRM Rechtspraak & Commentaar* (losbl.), Den Haag: Sdu Uitgevers, aanv. 60 (2004-7), par. 3.6.11.4.3, die daaraan nog toevoegt: 'Een dergelijk door de Zwitserse regering aangevoerd argument deed het EHRM af met de overweging dat "[...] *this was no more than an estimation; the imposition of a more severe sentence was not a legal impossibility*".'
- 26) EHRM 19 november 2015, nr. 46998/08 (*Mikhaylova/Russia*).
- 27) *Mikhaylova*, par. 62.
- 28) *Mikhaylova*, par. 14 en 15.
- 29) *Mikhaylova*, par. 90 en 92.
- 30) Van de Velde, *a.w.*
- 31) EHRM 25 september 1992, nr. 13611/88 (*Croissant/Germany*).
- 32) Par. 35 t/m 38.
- 33) Vgl. de in dit verband ronduit naïef te noemen opmerking van de minister n.a.v. vragen over de inbaarheid van de opgelegde terugvorderingsmaatregel: 'Bij de verwachting ten aanzien van het percentage van de veroordeelden die in staat zullen zijn de kosten van rechtsbijstand terug te betalen staat het gegeven voorop dat het verhaal enkel plaatsvindt onder veroordeelden van wie is vastgesteld dat zij draagkrachtig zijn. Daarom mag worden aangenomen dat slechts een beperkt deel van de veroordeelden niet of niet volledig zal kunnen terugbetalen' (*Kamerstukken II* 2015/16, 34159, 6, p. 8). Kern van de zaak is natuurlijk dat door het gebruik van het peiljaar als meetmoment alleen wordt vastgesteld dat de veroordeelde *in enig jaar in het verleden draagkrachtig was*. Over de draagkracht op het moment van terugbetaling zegt dit niets.
- 34) Zie bijv. het oordeel van het EHRM in de zaak *Morris v. UK* (26 februari 2002, nr. 38784/97): '[...] *the applicant was offered legal aid subject to a contribution of GBP 240. It does not regard the terms of the offer as arbitrary or unreasonable, bearing in mind the applicant's net salary levels at the time.*' In EHRM 5 november 2015, nr. 36814/06 (*Chukayev/Russia*) ging het om terugvordering van € 30,=; EHRM 21 juni 2011, nr. 29652/04 (*Orlov/Russia*) betrof € 165,40; EHRM 12 april 2012, nr. 34184/03 (*Gennadiy Medvedev/Russia*) zag op € 170,=.
- 35) EHRM 21 april 1998, nr. 11/1997/795/997 (*Daud/Portugal*).
- 36) *PbEU* 2012, C 326/02, p. 391.
- 37) A. Klip, *European criminal law. An integrated approach*, Cambridge: Intersentia 2016, p. 252. Vgl. art. 51 Handvest: 'De bepalingen van dit Handvest zijn gericht tot de instellingen, organen en instanties van de Unie met inachtneming van het subsidiariteitsbeginsel, alsmede, uitsluitend wanneer zij het recht van de Unie ten uitvoer brengen, tot de lidstaten.'
- 38) Vgl. R. Geiger, D.H. Khan & M. Kotzur (eds.), *European Union Treaties. A commentary*, München/Oxford: C.H. Beck Verlag/Hart Publishing 2015, p. 1071; S. Douglas-Scott, 'The relationship between the EU and the ECHR five years on from the Treaty of Lisbon', in: U. Bernitz, S.A. de Vries & S. Weatherill (eds.), *The EU Charter of fundamental rights as a binding instrument*, Oxford: Hart Publishing 2015, p. 40. In de Toelichting op art. 52 Handvest wordt nog opgemerkt dat art. 48 'correspondeert met artikel 6, leden 2 en 3, van het EVRM'.
- 39) Geiger, Khan & Kotzur, *a.w.*, p. 1067.
- 40) Die onder het werkingsbereik van Richtlijn nr. 2016/1919/EU valt, hetgeen kort gezegd vereist dat de verdachte voorlopig is gehecht: art. 2 Richtlijn nr. 2013/48/EU jo art. 2 lid 1 Richtlijn nr. 2016/1919/EU.